

ПРОБЛЕМА ВИКОНАВСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ХОРОВОГО ТВОРУ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ДИРИГЕНТА-ХОРМЕЙСТЕРА

Пушкар Лариса Федорівна,

старший викладач кафедри хореографії та музичного мистецтва
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
ORCID ID: 0000-0001-5390-7763

Коган Інна Петрівна,

концертмейстер кафедри хореографії та музичного мистецтва
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
ORCID ID: 0000-0001-9119-6624

Гламаздіна Олена Павлівна,

концертмейстер кафедри хореографії та музичного мистецтва
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
ORCID ID: 0009-0000-5641-8519

Актуалізовано проблему виконавської інтерпретації хорового твору у процесі професійної підготовки диригента-хормейстера. Розкрито сутність і поняття інтерпретації. Обговорюються її особливості в музичному мистецтві у процесі роботи над художнім виконанням твору. Визначено базові професійні етапи музично-виконавської діяльності та чинники, що впливають на варіативність трактування музичної композиції. Окремі положення теорії виконавської інтерпретації важливі для розуміння особливостей даного феномену, а також для визначення критеріїв індивідуального стилю диригента. Проблеми побудови змісту музичної інтерпретації, як чуттєвого емоційно-образного відтінку пізнання реальності, виправдані музичною природою, межі якої окреслюються виконавцем та його професійним рівнем. Розуміння та вивчення твору в деталях і створення на цій основі виконавської концепції мають реалізуватися в перебігу ретениційної роботи з хором. У контексті проблематики професійного спілкування та побудови ефективних міжособистісних творчих відносин у процесі спільної хорової діяльності можна вести мову про право виконавця на власне прочитання музичного твору та створення оригінальної виконавської концепції. Зазначено, що виконавська інтерпретація поширюється як на процес сприймання хорового твору, так і на процес переадресування його буття слухачеві.

Розглядаючи питання професійної підготовки диригента-хормейстера, означено сутність виконавської та музично-педагогічної практики фахівця. А індивідуальний підхід до кожного здобувача вищої освіти, розвиток його музичних здібностей сприяють активізації в навчальному процесі, творчому самовиявленню.

Ключові слова: виконавська інтерпретація, диригент-хормейстер, творчість, хоровий твір, виконавська майстерність, інтонаційність, музичне мислення, музичні здібності.

Pushkar Larysa, Kohan Inna, Hlamazdina Olena. The problem of executive interpretation of a choral work in the process of professional training of the conductor-choir master

The problem of performance interpretation of a choral work in the process of professional training of a conductor-choirmaster has been updated. The essence and concept of interpretation is revealed. Its features in musical art are discussed in the process of working on the artistic performance of the piece. The basic professional stages of music performance and factors affecting the variability of the interpretation of a musical composition are determined. Separate provisions of the theory of performance interpretation occupy an important position for understanding the peculiarities of this phenomenon, as well as for determining the criteria of the conductor's individual style. The problems of building the content of musical interpretation, as a sensual, emotional and figurative shade of knowing reality, are justified by the nature of music, the boundaries of which are defined by the performer and his professional level. Understanding and studying the piece in detail and creating a performance concept on this basis should be realized in the course of rehearsal work with the choir. In the context of the problems of professional communication and building effective interpersonal creative relations in the process of joint choral activity, it is possible to talk about the performer's right to his own reading of a musical work and the creation of an original performance concept. It is noted that the performing interpretation extends both to the process of perceiving a choral work and to the process of redirecting its existence to the listener.

Considering the issue of professional training of the conductor-choirmaster, the essence of the specialist's performance, music-pedagogical and educational practice is defined. And the individual approach to each student of higher education, the development of his musical abilities, promotes activation in the educational process, creative self-expression.

Key words: performance interpretation, conductor-choirmaster, creativity, choral piece, performance skill, intonation, musical thinking, musical abilities.

Вступ. Одним із визначних напрямів розвитку сучасної вітчизняної культури є збереження та примноження традицій музичного виконавства, зокрема хорового. Музичне виконавство, як своєрідна соціокультурна реальність і сфера художньо-творчої діяльності людини,

об'єднує тріаду – композитора, виконавця та слухача в цілісний процес. Тому диригент повинен досконало опанувати методологію аналізу музичних форм, усвідомити специфіку різноманітних жанрів, засвоїти професійну лексику для якісної інтерпретації хорових творів.

Розвивальний освітній простір передбачає опанування професійної майстерності майбутніх диригентів-хормейстерів у процесі фахової підготовки. Для майбутніх хормейстерів виконавська інтерпретація хорових творів є суттєвою професійною необхідністю, своєрідною метою фахової діяльності диригента. Завдяки оригінальності, переконливості інтерпретації хормейстер спроможний активізувати публічне сприйняття художнього образу.

Протягом тривалого часу в хоровій виконавській практиці формувалися норми, відповідно до модернізації тенденцій у мистецькому житті сьогодення: характер вокального звучання, удосконалення підходів до манери виконання, затвердження основних принципів щодо професійної підготовки хормейстерів. Великого значення набуває організація такого процесу підготовки професійних кадрів, основними напрямками якого є створення максимальних сприятливих умов для самореалізації особистості майбутнього фахівця, формування його творчої індивідуальності, розвиток мистецьких здібностей і сучасного типу професійного мислення. Музично-виконавська діяльність хормейстера передбачає всебічний професійний розвиток особистості диригента – керівника хорового колективу як художника-інтерпретатора, який володіє широким спектром різнобічних знань вокально-хорового мистецтва, мануальною технікою, методами репетиційної роботи й управління хоровим колективом. Загалом проблеми хорового виконавства як різновиду музичної діяльності лишаються завжди актуальними. Виконавський аспект інтерпретації хорових творів диригентами-хормейстерами потребує діяльного розгляду проблеми музикознавцями та практиками-виконавцями стосовно усвідомлення чітко виражених орієнтирів та інтерпретації кращих композицій зарубіжної та вітчизняної музичної культури.

Матеріали та методи. У вітчизняній музикознавчій літературі проблема виконавської інтерпретації музичних творів висвітлена в наукових дослідженнях О. Катрич, В. Москаленко, Ю. Ніколаєвської, О. Самойленко, В. Самітова, Т. Сирятської, І. Сухленко, О. Сокол, К. Тимофеевої, О. Фекте й інших. Науковці, опрацьовуючи специфічні художні та технологічні процеси, у межах яких виконавець відображає авторську концепцію, активно вивчають питання культурно-естетичного плану.

Значення інтерпретації як сенсу художньої діяльності виконавця встановлено та визначено в низці досліджень зарубіжних авторів із цієї актуальної теми. Досить назвати імена авторитетних дослідників, як, наприклад, Т. Адорно, Е. Гансліка, Р. Донінгтона, А. Делла Корте, Д. Золтаї, Ж. Бреле, Е. Курта, Х. Рімана, Б. Шеффера й інших. Здебільшого їхні пошуки спрямовані у сферу інтерпретації творів інструментальної музики.

Обґрунтування теоретичних і методичних основ професійної підготовки майбутніх викладачів мистецьких дисциплін особливо яскраво висвітлені дослідниками в галузі музичної педагогіки, зокрема: А. Козир, Л. Гав-

риловою, В. Орловим, Н. Миропольською, Л. Базиль, О. Олексюк, Г. Падалкою, Л. Бірюковою, О. Котляревською, О. Рудницькою, О. Хоружою, О. Щолоковою, О. Ростовським та іншими.

Однак у сучасній моделі музично-педагогічної освіти проявляються і недоліки, які свідчать про необхідність її модифікації. Це стосується збільшення об'єму знань, який значно перевищує можливості передачі досвіду, неспроможність поєднати особистісний розвиток студента з технологіями, які сформувалися в системі художньо-педагогічної освіти. Наприклад, сучасні освітні технології іноді усувають аксіологічне мислення і, акцентуючи увагу на професійній діяльності, не забезпечують належного рівня відповідальності, самостійності, самореалізації, самовдосконалення, творчості.

У роботі були використані теоретичні й емпіричні методи дослідження. Аналіз мистецтвознавчої та педагогічної літератури з досліджуваної проблеми, вивчення досвіду роботи, методів, прийомів розвитку виконавчої інтерпретації, що застосовуються в диригентських класах різними педагогами.

Специфіка виконавської інтерпретації в хоровому виконавстві ще не отримала відповідного належного теоретичного узагальнення. Саме тому постає необхідність у всебічному розкритті та глибшому аналізі особливостей інтерпретації в мистецтвознавчій хоровій сфері. Теоретичні підходи до вирішення проблеми виконавської інтерпретації мають визначати напрям практичних нововведень у хоровій освіті сьогодення.

Результати. Інтерпретація (від лат. *interpretatio* – пояснення, тлумачення) – процес осмислення звукової реалізації виконавцем нотного тексту (у вузькому практичному значенні). У більш широкому значенні інтерпретація визначається не лише як виконавське, а будь-яке (слухацьке, музикознавче) трактування музичного твору, що має привести до глибинного розуміння його змістово-сислової концепції розкриття його музично-інтонаційного змісту [1, с. 242].

Виконавча інтерпретація як творче прочитання інтонаційного змісту музичного твору порушує проблему багатозначності музичного виконавства. Осмислення музичної композиції неможливе без творчого процесу композитора й інтерпретатора, який має власний світогляд, досконало володіє майстерністю та різними художньо-виконавчими методами тощо.

Інтерпретацією в галузі музичного виконавства вважають індивідуальне трактування хорового твору у процесі відтворення його музичного тексту, розкриття ідейно-образного змісту виразними та технічними засобами майстерності. Для розуміння творчого композиторського задуму зазвичай замало лише нотного тексту. Необхідно знати також історичні обставини створення твору, ознайомитися з іншими опусами цього автора, з особливостями його художнього стилю, зі сферою естетичних поглядів митця. Одним із найважливіших моментів інтерпретації хорового твору, отже, створення художнього образу, є усвідомлення специфіки історико-культурних умов і епохи його написання.

Для розуміння механізму виконавської інтерпретації основними є поняття «інтонаційність» і «музичне мислення». Вони охоплюють будь-які прояви музичної діяльності. *Інтонаційність*, як засіб самовираження та спілкування людини, проявляється у звучанні слова чи музики, сприймається зором або тілесним дотиком. Поняття «музичне мислення» можна характеризувати як, по-перше, розмірковування про музику, по-друге, мислення самими музичними смислами. На початковому етапі професійної підготовки майбутніх хормейстерів великого значення набуває опанування принципів *музичного мислення*, яке сприяє важливим процесам аналізу, синтезу й узагальненню фахової інформації. Здатність відчутти музичне полотно власним внутрішнім слухом, цілісно охопити всю партитуру подумки, відчуття руху темпоритму, природи авторських акцентів і штрихів, характерного колориту звуку кожного з голосів і всього ансамблю загалом. Як наслідок, на початковому етапі варто додати вимоги до підготовки майбутніх хормейстерів-диригентів щодо емоційно-образних і логічних складових частин музичного мислення. Завдяки цьому підходу ми психологічно переміщуємося у внутрішній художній простір музичних творів і мислимо притаманною їм музичною мовою. У розумінні музичного мислення ми керуємося другим підходом, що спирається на явище інтонаційності.

Отже, музичне інтонування – це творчий процес становлення та розвитку нової музичної думки. Визначальне значення для музичної творчості має розумовий процес, який базується не лише на сприйманні музичного звучання, а також і на можливих прийомах його виконання.

Виконавство не може вважатися мистецтвом за умови лише механічного прочитання нотного тексту, який може зафіксувати тільки звуковисотну складову частину композиторської музичної мови. За допомогою ритмічних схем фіксується метроритмічний бік хорового твору. Що стосується інших елементів звучання (темп, тембр, агогіка, динаміка), вони взагалі позначаються додатковими знаками та словесними вказівками, створюють загальне уявлення про авторський задум. Відповідно до проаналізованих даних музичного твору хормейстер спроможний спрямувати у смислове русло, за допомогою належних засобів музичної виразності, творчий переклад авторського тексту в реальні звукові образи.

Така можливість різного розшифрування, отже, й інтерпретації того самого нотного запису, незважаючи на його насиченість ремарками, надає можливість виконавцям проявити здібності творчого характеру, що потребує не тільки глибоких знань і умінь, але насамперед художнього дару та таланту.

Виконавська інтерпретація, за висловом М. Чернявської, може мати безліч варіантів і зумовлена такими чинниками:

- індивідуальністю виконавця, яка охоплює світогляд, інтелектуальність, професійний досвід, обдарованість і майстерність, психофізіологічні особливості;
- об'єктивними умовами, які пов'язані з історичним складником, мінливістю музичних стилів, удоско-

наленням музичних інструментів, видозміною техніки гри, становленням інтонаційного мислення [2, с. 65–66].

Виконавська майстерність диригента-хормейстера полягає в єдності глибокого сприйняття та творчого відтворення музичної композиції. Тільки в єдності раціонального й емоційного може виникнути яскрава переконлива інтерпретація, яка зафіксує унікальність твору у сфері художньої творчості. Водночас надзвичайно важко знайти критерії, які б дозволили отримати об'єктивно оцінку виконавчого трактування. Натепер не існує строгих встановлених правил. Тому буває складно визначити правову межу виконавця твору.

Спілкування диригента з хоровим колективом можна розділити на три взаємозалежні етапи.

Перший пов'язаний із необхідністю внутрішнього розуміння партитури музичного твору, складання гнучкого репетиційного плану, що допомагає диригенту за допомогою розвиненого внутрішнього слуху створити ідеальну інтерпретаційну модель композиторського задуму. Це самостійна робота диригента.

Другий узгоджений із зовнішнім аспектом практичної роботи в період репетиційного процесу. Саме тому важливо, щоб диригент уміло застосовував найбільш доцільну методику спілкування з хоровим колективом. За допомогою професійної мови жестів міг переконливо передати свою концепцію інтерпретації твору для забезпечення належного художнього рівня творчої концертно-виконавчої діяльності. Адже хоровий колектив складається не з голосів, а із живих людей, які мислять і переживають, у творчому процесі взаємодіють один з одним, а також і з диригентом [3, с. 60].

Третій – заключний етап – пов'язаний з утіленням диригентом у співпраці з хоровим колективом творчої інтерпретації виконуваного твору в публічному виступі. Концертні виступи можуть бути різноманітними, але обов'язковим є виховання поваги та любові до традицій хорової колективної творчості. Народна артистка України В. Антонюк зазначає, що саме спів є одним із могутніх чинників емоційного впливу на аудиторію [4, с. 6].

На будь-якому із цих етапів взаємодії хормейстера та колективу головним критерієм виконавства залишається єдність – творча, духовна, у спільному досягненні мети, та технологічна, у якій утілюються професіоналізм та індивідуальні характеристики диригента та кожного вокаліста окремо. На думку І. Парфентєвої, хоровий колектив стає тим художнім середовищем, яке виховує не тільки артистів хору, а й диригента [5, с. 203].

Будь-який концертний виступ – це виховання естетичних почуттів, смаків і оцінок, емоційної чутливості, таланту естетичного переживання природи музичного образу всіма учасниками процесу. Для диригента-хормейстера важливі аналіз і критична оцінка виконання хорового твору, розгляд різних виконавських інтерпретацій, вибудова концепції та драматургії хорового твору. Водночас потрібно здійснювати організаційно-управлінську роботу в хоровому колективі, яка визначається його художньо-творчими можливостями,

культурою виконавської майстерності, якістю та кількістю підготовленого репертуару [6, с. 9].

У майстерності диригування, як і в будь-якому іншому різновиді музичного виконавства, виражені як рівень розвитку музичного мистецтва, так і естетичні принципи, характерні для даної епохи, суспільного середовища, виконавської школи, а також проявляються особливості таланту диригента, його художня культура, смак і темперамент тощо.

У процесі осмислення диригентсько-хорової інтерпретації можна виділити три етапи:

- перший етап – орієнтовний, відбиває емоційну образність музичного твору, його цілісність і багатогранність;

- сприйняття та схвалення хорового твору відповідно до творчих можливостей та індивідуального досвіду студента;

- індивідуально-особистісне ставлення доповнює та збагачує емоційний образ, віддзеркалений у творах музичного мистецтва.

Отже, осмислення виконавської інтерпретації є складним художньо-пізнавальним явищем, у процесі якого людина опановує специфіку диригентського виконавства. Воно передбачає наявність у диригента-хормейстера визначених професійних і психологічних якостей, охоплює інтелектуальний складник, емоційне сприйняття, темперамент; наявність музичного досвіду, виконавської витримки, спроможності контролювати власне виконання тощо.

Водночас доцільним є застосування проблемно-пошукових методів, утворення проблемних ситуацій у процесі хорового навчання, зокрема виконавської інтерпретації вокальних творів, що поглиблює інтерес здобувачів вищої освіти до їх виконавського тлумачення. Можливості створення у студентів мотиваційного простору розвиваються в застосуванні форм і методів інтерактивного навчання, у результаті якого реалізуються принципи проблемності як у природі вокальної підготовки диригента, так і у спільному творчому пошуку викладача та студента [7, с. 123].

Встановити проблеми сутності інтерпретації – означає усвідомити сенс авторського тексту, зафіксувати предметний зміст виконавської інтерпретації; визначити можливість виникнення особливої атмосфери текстового простору, формальних меж початку іншого виконавського буття. За основу погляду визначається авторський твір зі стильовою характеристикою, культурно-історичне середовище інтерпретованого тексту, його фактура, зміст, прихований у семантичних сутностях. Ці специфікації необхідні для виявлення художніх ознак виконавчої інтерпретації хорових творів. Вони надають можливості заглиблення в образну сферу композиторського запису, розуміння авторського задуму, мету втримати інтерес виконавця до музичної композиції й обернутися унікальним явищем у системі виконавської творчості. На елементарному рівні викладач може запропонувати студенту свою концепцію як один із можливих варіантів трактування хорового

твору, водночас не обмежувати творчої ініціативи диригента-початківця.

Диригент-хормейстер, який має власне бачення інтерпретації хорової партитури, повинен спочатку донести його до кожного учасника хору та переконати творчий колектив у доцільності саме такої виконавської концепції. Професійне завдання керівника полягає в пошуку єдиної вокальної манери виконання для всіх учасників колективу, чистоти інтонаційного поля, динамічного розмаїття, тембрового, ритмічного, темпового й інших видів ансамблю, чіткої дикції тощо.

У контексті фахової підготовки самопізнання пошуки особистісного розуміння та методологічних основ професійної діяльності, підпорядкованих змісту окремих дій і вчинків художньо-педагогічної практики, забезпечують якісний рівень мотивації в досягненні вершин професіоналізму. Сам цей процес має бути впорядкованим, організаційно та методично забезпеченим. За таких умов професійна освіта може гарантувати такий результат, якого повинен досягти фахівець високої мистецької культури [8, с. 76].

Аналіз теоретичних джерел і особисті спостереження за навчальним процесом диригентів-хормейстерів надають можливість засвідчити ефективність формування здібностей до виконавської інтерпретації хорових творів за деяких педагогічних умов, як-от:

- тлумачення та сприйняття хорового твору як синкретичної цілісності тексту та музики, органічно поєднаної з емоційною сферою людини та природи;

- упровадження інтегрованого підходу до осмислення студентами образів мистецтва та життєвих образів;

- використання інноваційної форми заняття із цілісною художньою драматургією (на спеціально підбраному репертуарі);

- поступове занурення студента у драматургію вокального твору;

- опанування музично-поетичного матеріалу з метою розширення художньо-образного досвіду студентів;

- виконання різних варіантів інтерпретації хорового твору викладачем і студентами з наступним його аналізом.

Тому у процесі музично-педагогічної діяльності важливо створити такі умови, коли студент вступає в суб'єкт-об'єктний діалог із музичним твором, а через твір – з його автором. Для виконавської інтерпретації велике значення має також суб'єкт-суб'єктний діалог між студентом і викладачем, оскільки педагог також впливає на музичне сприйняття, розуміння музичної мови та музичного образу, розшифровує звукові значення авторського твору. Нині практичний досвід роботи в репетиційному залі спонукає викладача максимально надавати кожному студенту можливість для самоствердження в більш важливих для нього сферах музично-педагогічної практики, що виявляють його індивідуальні характеристики та здібності

Кінцева мета виконавського плану – це узагальнення засобів музичної виразності та почуття естетичного

рівня для цілковитого розкриття авторської концепції вокального твору у процесі виконавської інтерпретації [9, с. 32].

Висновки. Отже, у хоровому виконавстві проблема інтерпретації існує на двох рівнях – диригента та хору. І диригент і виконавський колектив повинні спочатку зрозуміти та сприйняти твір, а потім донести до слухача реальні звукові образи, слуховий та ідейний зміст. Від мистецького втілення інтерпретації твору диригентом-хормейстером здебільшого залежить оцінка музичної композиції хоровим колективом, якість її художньої та технічної реалізації. Інтерпретація хорового твору, як виконавський акт, поширюється на процес розуміння

музичної композиції та на процес передачі його змісту в умовах публічного виступу.

Цей процес є досить кропітким і багаторівневим і потребує ретельної підготовки диригента-хормейстера до роботи з хоровим колективом. Майстерність диригента – це високий ступінь кристалізації здібностей, які у процесі фахової підготовки формуються в майбутніх хормейстерів за правильних педагогічних умов: спрямування на здійснення інтерпретації виконуваної музики за допомогою виразних можливостей диригентського жесту; усвідомлення технології репетиційного процесу. Безумовно, дана проблема не є остаточно вирішеною і потребує подальшого дослідження.

Література:

1. Українська музична енциклопедія. Т. 2. Київ, 2008. 664 с.
2. Чернявська М., Тимофеева К. *Наукові проблеми сучасного фортепіанного виконавства* : навчально-методичний посібник. Харків : ХНУМ, 2022. 115 с.
3. Бермес І. Рефлексії про сутність поняття «хор» у просторі культури. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 4. С. 57–61.
4. Антонюк В. Вокальна педагогіка (сольний спів) : підручник. Київ : ЗАТ «Віпол», 2007. 174 с.
5. Парфентьева І. Формування компетенцій інтерпретації хорових творів у майбутніх учителів музичного мистецтва. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія «Педагогічні науки». 2020. № 1 (68). С. 201–204.
6. Ярошенко І., Серганюк Ю. Методичні рекомендації для вивчення, організації самостійної роботи студентів та практичних модулів з дисципліни «Методика роботи з хором». Івано-Франківськ, 2017. 56 с.
7. Василевська-Скупа Л. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів музичного мистецтва : монографія. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. 208 с.
8. Орлов В., Базиль Л. Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін. *Мистецька освіта: зміст, технології, менеджмент*. Серія «Педагогічні науки». 2020. Вип. 16. С. 70–92.
9. Шумська Л. Хорове диригування : навчальний посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 105 с.

References:

1. Ukrayinska muzychna entsyklopediya (2008) [Ukrainian musical encyclopedia] Tom 2. K. 664 s. [in Ukrainian]
2. Chernyavska, M.S., Tymofeyeva, K.V. (2022). Naukovi problemy suchasnoho fortepiannoho vykonavstva [Scientific problems of modern piano performance] Navchalno-metodychnyy posibnyk. Kharkiv: KHNUM, 115 s. [in Ukrainian]
3. Bermes, I.L. (2016). Refleksiyi pro sutnist ponyattya “khor” u prostori kultury [Reflections on the essence of the concept of “choir” in the space of culture] Visnyk Natsionalnoyi akademiyi kerivnykh kadrov kultury i mystetstv. № 4. S. 57–61 [in Ukrainian]
4. Antonyuk, V.G. (2007). Vokalna pedahohika (solnyy spiv) [Vocal pedagogy (solo singing)]: pidruchnyk. K. : ZAT “Vipol”. 174 s. [in Ukrainian]
5. Parfentyeva, I. (2020). Formuvannya kompetentsiy interpretatsiyi khorovykh tvoriv u maybutnikh uchyteliv muzychnoho mystetstva [Formation of competences of interpretation of choral works in future teachers of musical art] Naukovyy visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky. № 1 (68). S. 201–204 [in Ukrainian]
6. Yaroshenko, I.V., Serhanyuk, U.M. (2017). Metodychni rekomendatsiyi dlya vyvchennya, orhanizatsiyi samostiynoyi roboty studentiv ta praktychnykh moduliv z dystsypliny “Metodyka roboty z khorom” [Methodical recommendations for studying, organizing independent work of students and practical modules in the discipline “Methodology of working with the choir”]. Ivano-Frankivsk. 56 s. [in Ukrainian]
7. Vasylevska-Skupa, L.P. (2014). Formuvannya komunikatyvnoyi kompetentnosti maybutnikh uchyteliv muzychnoho mystetstva [Formation of communicative competence of future music teachers]: [monohrafiya]. Vinnytsya : TOV firma “Planer”, 208 s. [in Ukrainian]
8. Orlov, V., Bazyl, L. (2020). Profesiynne stanovlennya vchyteliv mystetskykh dystsyplin [Professional formation of teachers of art disciplines]. Mystetska osvita: zmist, tekhnolohiyi, menedzhment seriya: pedahohichni nauky, vypusk 16. S. 70–92 [in Ukrainian]
9. Shumska, L.U. (2017). Khorove dyryhuvannya: navchalnyy [Choral conducting] posibnyk. Nizhyn : NDU im. M. Hoholya. 105 s. [in Ukrainian]